

Cechy osobowości a decyzje adolescentów dotyczące planów edukacyjnych i zawodowych

KATARZYNA MARKIEWICZ

Institut Psychologii
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Lublin

BOŻYDAR L.J. KACZMAREK

Institut Psychologii
Uniwersytet Szczeciński, Szczecin
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin

MAŁGORZATA KOSTKA-SZYMAŃSKA

Institut Psychologii
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Lublin

STRESZCZENIE

Jednym z ważniejszych zadań rozwojowych okresu późnej adolescencji jest konieczność podejmowania względnie niezależnych decyzji, dotyczących planowania własnej przyszłości (Kanfer, Wanberg, Kantrowitz, 2001). Liczne badania pokazują, że realizacja tego zadania może nastęrczać wielu problemów (Super, 1963; Super, Savickas, Super 1996; Webber, 1990; Borgen, Amundson, 2010). Celem podjętych badań było zdefiniowanie mechanizmów decyzyjnych związanych z planowaniem kariery zawodowej przez adolescentów oraz ustalenie ich związku z cechami osobowości. W badaniach uczestniczyło 116 uczniów klas maturalnych. Posłużono się inwentarzem osobowości NEO-FFI (Neo-Five Factor Inventory) oraz ankietą własnego autorstwa. Analiza uzyskanych wyników wskazuje na istnienie związku między wyborami dotyczącymi dalszego kształcenia a cechami osobowości mierzonymi inwentarzem NEO-FFI. Istotny wpływ miały: neurotyczność, ekstrawersja, ugodowość i sumienność.

Słowa kluczowe: adolescencja, decyzje zawodowe, cechy osobowości, przemiany gospodarcze

WPROWADZENIE

Okres późnej adolescencji (wiek młodzieńczy) jest ostatnim etapem na drodze do dorosłości. Jest to czas intensywnych, wzajemnie powiązanych i zróżnicowanych przemian biologicznych, psychologicznych i społecznych. Jednym z ważniejszych zadań rozwojowych tego okresu jest osiągnięcie zdolności do samodzielnego kształtowania własnego życia. Wiąże się to z koniecznością podejmowania pierwszych, względnie niezależnych, decyzji dotyczących własnej przyszłości (Kanfer i in., 2001; Obuchowska, 1982, 1996). Wśród czynników kształtujących młodzieńcze decyzje związane z planowaniem kariery zawodowej najczęściej wymieniane są:

- 1) poglądy innych osób, uznawanych przez młodzież za autorytety, oraz opinie wyrażane przez rówieśników (Keating, 1990; Sobańska, 1965; Tyszkowa, 1977),

- 2) zdolność do wyznaczania odległych celów oraz podporządkowania im zorganizowanej i planowej aktywności (Wright, Carr, 1995),
- 3) zdobywanie pierwszych doświadczeń zawodowych przy wykonywaniu prac sezonowych lub dorywczych (Bachman, Schulenberg, 1993; Lucas i Lammont, 1998).

Ostatni z wymienionych czynników umożliwia młodym ludziom zdobywanie orientacji o warunkach panujących na rynku pracy (Jawłowska, Gotowski, 1977; Galas, 2003). Czas, w jakim żyjemy, będąc uczestnikami wydarzeń społecznych („czas społeczny”, Gurycka, 1991), powinien być uwzględniany przez młodzież jako punkt odniesienia do rozumienia, wartościowania świata oraz podejmowania decyzji. Jednak jak pokazują badania (Paszowska-Rogacz, 2003; Amundson i in., 2010) – co zostanie omówione w dalszej części artykułu – nie zawsze tak się dzieje.

Wymienione wyżej czynniki nie są jedyne mające wpływ na tworzenie przez adolescentów planów dotyczących kariery. Z pewnością młodzi ludzie uwzględniają również własne możliwości i predyspozycje (Czerwińska-Jasiewicz, 1997, 2005; Liberska, 2004). Z badań nad percepcją sukcesu (Brown, 2002; Lounsbury i in., 2003) wynika, że do grupy istotnych jego determinantów wskazywanych przez młodzież należą właśnie cechy osobowości, a także zdolności, umiejętności i wartości. Pojawia się zatem pytanie: **czy cechy osobowości mają również wpływ na procesy decyzyjne adolescentów dotyczące planowania kariery zawodowej?**

Planowanie kariery zawodowej w ujęciu psychologicznym

Planowanie kariery zawodowej jest trudnym wyzwaniem dla młodzieży. Wiąże się z koniecznością podejmowania wielu decyzji, takich jak wybór przedmiotów maturalnych, wybór kierunku dalszego kształcenia, orientacja dotycząca warunków lokalnego i globalnego rynku pracy. Konieczność podejmowania odpowiedzialnych decyzji splota się z przemianami fizjologicznymi i hormonalnymi, które

są przyczyną labilności emocjonalnej. Dlatego ukierunkowanie działań na cel może się wiązać z tak zwanym słomianym zapałem, powodując zmiany decyzji. Jednak, zwłaszcza w późnej adolescencji, następuje stopniowa stabilizacja osobowości (McCrae i in., 2002), co sprzyja rozpoznawaniu siebie i własnych możliwości, a tym samym planowaniu kariery i rozwoju zawodowego.

W klasycznej już koncepcji Donalda E. Supera (1957, 1963) podkreśla się, że ważne dla starszych nastolatków i młodych dorosłych poszukiwania możliwości i ról zawodowych łączą się z dążeniem do niezależności, oraz – co nie mniej istotne – z realizacją potrzeb związanych z rozwojem osobistym i karierą (Super, 1990; Super, Savickas i Super, 1996). W okresie eksploracji, przypadającym na wiek 15–24 lat, młody człowiek realizuje zadania rozwojowe ukierunkowane na wstępne planowanie rozwoju zawodowego (14–18 lat) oraz określanie celu zawodowego (18–21 lat). Poszukiwanie przyszłego zawodu następuje poprzez rozwijanie zainteresowań, uczestnictwo w kursach, działalność wolontariacką. Dzięki zdobywanym doświadczeniom gromadzone są odpowiednie informacje umożliwiające młodzieży dokonywanie wstępnych wyborów związanych z perspektywą pracy, a powiązanych właśnie z posiadanymi doświadczeniami.

Ukierunkowanie własnej aktywności na poszukiwanie oraz zmianę form relacji z innymi podkreśla również Daniel J. Levinson (1978, 1990). Przełom adolescencji i wczesnej dorosłości jest momentem sprzyjającym doświadczeniu sukcesów i wielu psychicznych satysfakcji, ale też okresem licznych konfliktów i stresów. Wchodząc w dorosłość, człowiek dokonuje wyborów decydujących o kształcie dalszego życia. Musi się nauczyć równoważenia oczekiwań i nacisków grupy społecznej (na przykład rodziny) z własnymi dążeniami. Analizując poszczególne sezony życia („pory życia”), D.J. Levinson podkreśla cykliczny charakter następujących przemian rozwojowych. Autor ten wyodrębnił w przebiegu rozwoju okresy stabilne oraz przejściowe. Okresy przejściowe wiążą się z oceną dotychczasowych osiągnięć oraz potrzebą zadania sobie pytań o sens ży-

cia. Dokonana refleksja sprzyja przemianom ról społecznych, które jednostka realizuje. D.J. Levinson (1978), prezentując systemowe podejście do problematyki rozwoju, wskazuje, iż na podejmowane przez młodzież decyzje wpływają zarówno indywidualne możliwości i osobiste doświadczenia, jak i czynniki ekonomiczne i społeczno-kulturowe.

Z kolei Erik H. Erikson (1968), a także Robert Kail i John Cavanaugh (2000) wskazują na następstwa braku pozytywnych wzmocnień społecznych w planowaniu przez młodzież kariery zawodowej. Jeśli młody człowiek nie uzyskuje dla swych dążeń poparcia ze strony rodziny, jak również otoczenia społecznego (opinie nauczycieli), oraz gdy eksplozja informatyczna wzmaga poczucie zmienności i niepewności – w takich warunkach proces scalania struktury tożsamości może ulec poważnym zakłóceniom. Prowadzi to do pomieszenia ról, braku umiejętności wyznaczania sobie celów i planów, tworzenia nierealistycznych marzeń. Jednocześnie cele rzeczywiste i możliwe do osiągnięcia wydają się mało atrakcyjne. Tego typu doświadczenia prowadzą do kształtowania się postaw pasywnych, typowych dla wyuczonyj bezradności (Overmeier, Seligmann, 1967). Norman Amundson, William Borgen i Elizabeth Tench (1995) zauważyli, że tempo i eskalacja zmian zachodzących na rynkach pracy mogą stanowić zagrożenie dla krystalizowania się kariery zawodowej nastolatków, podejmowania decyzji i dokonywania wyborów. Pojawiające się problemy mogą powodować poczucie braku możliwości sprawowania kontroli osobistej nad przebiegiem owych przemian, a tym samym skutkować brakiem możliwości zaspokajania potrzeb osobistych i zawodowych.

Charakterystyczna dla adolescencji jest skłonność do zawyżania szans zajęcia zdarzeń pozytywnych i zaniżania szans zajęcia zdarzeń niepożądanych (raczej „Zmienię pracę na lepszą” niż „Mogę zostać zwolniony i pozostawać bez pracy”). Jest to skutek myślenia życzeniowego, ściśle powiązanego z siłą potrzeb konsumpcyjnych typowych dla tego okresu życia (Tysza, 1997). Stefan Szuman (Szuman, Pieter, Weryński, 1933) określa takie postawy jako idealizm antycypacyjny, czyli oczekiwanie

dobra, wytwarzanie przez młodych ludzi idealnego modelu rzeczywistości. Ta optymistyczna refleksja, a także poszukiwanie odpowiedzi na nurtujące pytania, krytycyzm, odrzucanie obowiązujących reguł i dążenie do samodzielnego rozwiązywania problemów to wynik przejścia do stadium operacji formalnych, typowych dla omawianego okresu rozwojowego (Piaget, 1966).

Istotnym elementem związanym z planowaniem kariery zawodowej jest również szacowanie skutków podejmowanych działań w czasie. Prowadzone badania wskazują na skłonność młodzieży do podejmowania ryzyka, zwłaszcza gdy wiąże się ono z natychmiastowymi, a przynajmniej nieodległymi czasowo konsekwencjami. W wypadku planowania kariery zawodowej jest to ocena z perspektywy uzyskania korzyści finansowych (Plassman, O’Doherty, Rangel, 2007). Dlatego młodzież często deklaruje chęć zmiany pracy, a w jej poszukiwaniu przeszkodą nie są odległość czy uciążliwość. Stąd częste deklaracje, a nieraz i decyzje o emigracji zarobkowej na określony czas (na przykład zarobkowanie wakacyjne). Perspektywa skutków odległych bywa ignorowana, chociaż zdolność do wyznaczania odległych celów oraz zorganizowana i planowana aktywność to cechy charakterystyczne dla analizowanego okresu życia. Podkreśla to Irena Obuchowska (1996, 2000), zwracając uwagę na charakterystyczne dla okresu młodzieńczego krótkotrwałe ukierunkowanie na cel. Często zatem czynnikiem warunkującym podejmowanie decyzji jest „osobisty interes” i postawa „już chcę posiadać” (Plassman, O’Doherty, Rangel, 2007).

Poczucie korzyści osobistej jest z kolei warunkowane między innymi poziomem wykształcenia (Judd, Krosnick, 1982; Lipset, 1995). Osoby z wyższym wykształceniem mają skłonność do zachowań „prorynkowych”, są aktywniejsze, nastawione zadaniowo. Im niższe wykształcenie, tym wyraźniej ujawnia się postawa roszczeniowa (na przykład państwo powinno zapewnić obywatelowi stałą i godziwie płatną posadę). Niski poziom wykształcenia sprzyja oczekiwaniom kontroli zewnętrznej, czyli kontroli państwa nad rynkiem pracy,

placami, produkcją i zbytem. Osoby z niskim wykształceniem są nastawione na poszukiwanie źródeł bezpieczeństwa. Im wyższe wykształcenie, tym większa aprobatą dla przemian gospodarczych czy ekonomicznych. Prawdopodobnie wynika to z faktu umiejętności przewidywania, iż zmiany systemowe mogą stanowić zapowiedź korzyści, nowej szansy (Wright, Carr, 1995; Tyszka, 1997). I. Obuchowska (1996, 2000) wskazuje, iż okres dorastania można ogólnie scharakteryzować jako czas burzliwej aktywności, chaotycznych poszukiwań i wzniosłych, często nierealnych pragnień. Charakterystyczna dla tego okresu ambiwalencja może dotyczyć naprzemienności myślenia i planów perspektywicznych oraz dążenia do natychmiastowych gratyfikacji podejmowanych działań. Stąd w zachowaniach adolescentów może się pojawiać bardzo ambicjonalne planowanie dotyczące własnej przyszłości, ale jednocześnie brak działań, które mogłyby prowadzić do realizacji tych pomysłów.

William Borgen i Bryan Hiebert (2006), a także N. Amundson i współpracownicy (1995) zauważają, iż w ostatnich latach można zaobserwować zjawisko wydłużania okresu edukacyjnego (Czerka, 2007). Badacze sugerują, iż nie jest to skutek wzrostu dążeń ambicjonalnych młodzieży i na ogół nie prowadzi też do lepszego przygotowania adolescentów do wejścia na rynek pracy. Często natomiast bywa konsekwencją niewłaściwych wyborów i konieczności zmiany podjętych już decyzji. Kończąc edukację na poziomie szkoły średniej, młodzi ludzie wyrażali na ogół optymizm dotyczący własnych planów zawodowych (Amundson i in., 1995; Borgen, Amundson, 2010). Po upływie odpowiednio dziewięciu i osiemnastu miesięcy od ukończenia szkoły średniej około połowa badanych, zarówno tych, którzy podjęli pracę zawodową, jak i tych, którzy kontynuowali naukę na studiach, skarżyła się jednak na zniechęcenie i depresję. Poziom lęku był skorelowany z zakresem postrzegania problemów, takich jak brak pieniędzy oraz brak wsparcia ze strony rodziny i przyjaciół. Respondenci pytani o określenie czynników pomocnych w adaptacji do nowych warunków samodzielnego życia wskazywali wsparcie rodziny, zarobkowanie

oraz sukcesy edukacyjne i osobiste. Wśród czynników utrudniających adaptację najczęściej wymieniano: błąd planowania kariery, problemy w kształtowaniu nowych więzi społecznych opartych na relacjach zawodowych oraz brak ofert kształcenia policealnego dostosowanych profilowo do potrzeb rynku pracy, a także perspektywę bezrobocia (Amundson i in., 1995). Nie mając odpowiedniego zaplecza adaptacyjnego, młodzi ludzie samodzielnie podejmują decyzje, opierając się nie na rzeczywistych analizach rynku pracy, ale na intuicji lub nie zawsze trafnych (ambicjonalnych) sugestiach dorosłych. W konsekwencji okazuje się, że na początku kształtowania własnej kariery doświadczają porażek. Brak sukcesów w jednej sferze wpływa zaś zasadniczo i negatywnie na inne obszary. Na przykład niemożność znalezienia właściwego dla siebie kierunku kształcenia może radykalnie zmienić zdolność samodzielnego, niezależnego od wpływu dorosłych, poruszania się na rynku pracy.

Przedstawione analizy teoretyczne skłaniają do podjęcia badań nad wyborami związanymi z planowaniem kariery zawodowej dokonywanymi przez polską młodzież. Interesujące staje się określenie czynników decyzyjnych, a także ustalenie ich związku z cechami osobowości.

PROBLEM I HIPOTEZY BADAWCZE

Prezentowane badania stanowią kontynuację projektu *Mechanizmy decyzyjne ludzi młodych przy wyborze kierunków kształcenia*, realizowanego we współpracy UMCS (Zakład Psychologii Rozwoju i Neurolingwistyki, Zakład Bankowości) i Wojewódzkiego Urzędu Pracy (WUP) w Lublinie w latach 2008–2009. Inspiracją były zarówno eksploracje naukowe, jak i wynikające z pierwszego etapu badań praktyczne doświadczenia oraz ocena skutków przemian zachodzących na polskim rynku pracy, ze szczególnym uwzględnieniem specyfiki rynku regionalnego.

Lublin jest jednym z największych ośrodków miejskich ściany wschodniej. Działa tu pięć uniwersytetów oraz dwie duże uczelnie niepubliczne, a w regionie – również liczne filie szkół wyższych. Daje to młodym ludziom

gwarancję kontynuowania nauki. Jednak, jak się wydaje, działania edukacyjne nie są zsynchronizowane z możliwościami absorbowania tego potencjału przez rynek pracy. Mimo systematycznego poszerzania ofert edukacyjnych obserwuje się brak dostatecznego dostosowania szkolnictwa do potrzeb lokalnego rynku pracy. Wśród najliczniej oferowanych specjalności dominują te, które są uznawane za generujące bezrobocie, jak: zarządzanie i marketing, ekonomia, pedagogika, administracja, politologia i nauki społeczne czy wychowanie fizyczne (WUP, 2008). Wobec takiej sytuacji wyzwaniem staje się usamodzielnianie młodzieży w aktywnym poznawaniu rynku pracy, szacowaniu jego potencjalnych potrzeb i możliwości oraz dostosowywaniu do tego własnych decyzji edukacyjnych i zawodowych.

Celem podjętych badań było rozpoznanie mechanizmów decyzyjnych związanych z planowaniem kariery zawodowej przez młodzież kończącą pewien cykl edukacyjny i rozpoczynającą kolejny etap (dorosłego już) życia oraz ustalenie ich związku z cechami osobowości. Zrealizowanie tego zadania zapewniała analiza mechanizmów decyzyjnych młodych ludzi przy wyborze kierunków kształcenia policealnego oraz ocena planów związanych z przyszłą karierą zawodową. Przyjęte zmienne niezależne to wiek badanych (adolescencja jako okres rozwojowy) oraz cechy osobowości mierzone za pomocą inwentarza NEO-FFI (NEO-Five Factor Inventory). Jako zmienną zależną przyjęto wybrane wskaźniki decyzji dotyczących planowania własnej kariery edukacyjnej i zawodowej (na przykład czynniki skłaniające respondenta do decyzji o kontynuacji oraz wyboru kierunku dalszego kształcenia, czynniki wpływające na wybór zawodu, czynniki spełniające warunek tak zwanej idealnej pracy).

Postawiono następujące problemy i hipotezy badawcze:

Problem główny:

Czy istnieje związek między cechami osobowości a decyzjami związanymi z planowaniem własnej kariery edukacyjnej i zawodowej przez adolescentów?

Problemy szczegółowe:

1. Czy istnieje związek między cechami osobowości a podejmowanymi przez młodzież klas maturalnych decyzjami dotyczącymi wyboru dalszego kierunku kształcenia?
2. Czy istnieje związek między cechami osobowości a podejmowanymi przez młodzież klas maturalnych decyzjami dotyczącymi wyboru przyszłej pracy?

W związku z powyższym postawiono następujące hipotezy:

1. Istnieje związek między cechami osobowości a podejmowanymi przez młodzież klas maturalnych decyzjami dotyczącymi wyboru dalszego kierunku kształcenia. Podejmowaniu decyzji dotyczących dalszego kierunku kształcenia sprzyja wysoki poziom sumienności i ekstrawersji.
2. Istnieje związek między cechami osobowości a podejmowanymi przez młodzież klas maturalnych decyzjami dotyczącymi wyboru przyszłej pracy. Podejmowaniu decyzji związanych z wyborem przyszłego zawodu sprzyjają takie cechy osobowości, jak ekstrawersja oraz otwartość na doświadczenie.

Powyższe założenia sformułowano na podstawie istniejących badań (Lounsbury i in., 2003, 2005; Hirschi, 2008) oraz obserwacji własnych. Należy przy tym podkreślić, iż wobec przemian gospodarczych, ekonomicznych, społecznych, a także rewolucji informatycznej, z jakimi mamy do czynienia w ostatnich latach, zasadne staje się wznawianie badań, które uwzględniają zarówno osobowościowe determinanty podejmowania decyzji edukacyjnych i zawodowych, jak i czynniki zewnętrzne będące następstwem przemian społeczno-gospodarczych współczesnego świata.

METODA I PROCEDURA BADAŃ

Badania objęły 150 uczniów szkół ogólnokształcących z Lublina i okolic. Ostatecznej analizie poddano wyniki uzyskane od 116 osób. Pozostałe odrzucono ze względu na formalne błędy popełniane przez respondentów przy

Tabela 1. Charakterystyka badanej grupy ze względu na miejsce zamieszkania

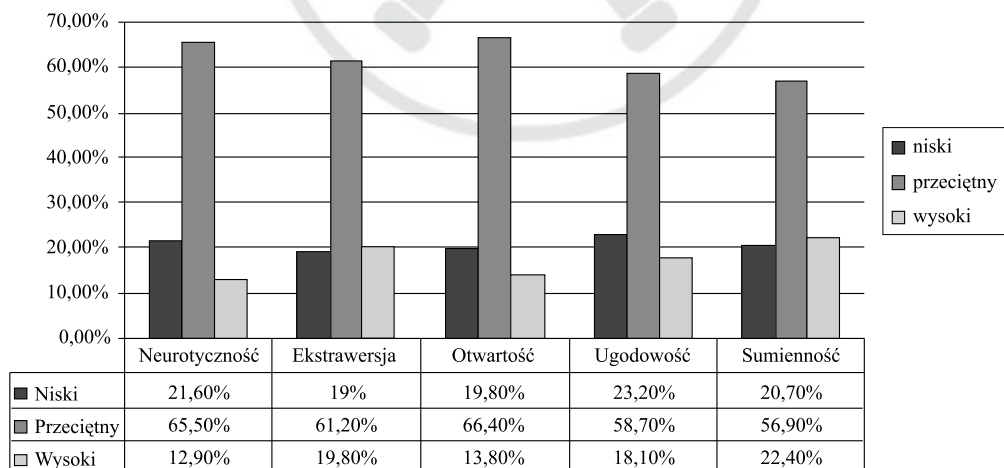
Miejsce zamieszkania	Liczba	Procent
Duże miasto (powyżej 200 tys.)	61	52,6
Średnie miasto (50–200 tys.)	10	8,6
Małe miasto (do 50 tys.)	12	10,3
Wieś	33	28,4
Ogółem	116	100

wypełnianiu inwentarza NEO-FFI lub ankiety. W badaniu uczestniczyło 80 dziewcząt (69%) i 36 chłopców (31%). Wszyscy badani byli uczniami klas maturalnych liceów ogólnokształcących. Charakterystyka grupy ze względu na miejsce zamieszkania została zaprezentowana w tabeli 1.

Badanie przeprowadzono w styczniu i lutym 2010 roku. Zastosowano inwentarz osobowości NEO-FFI (autorstwo: P.T. Costa, R.R. McCrae, w polskiej adaptacji Zawadzkiego, Strelaua, Szczepaniaka, Sliwińskiej, 1998) oraz ankietę własnego autorstwa, składającą się z 19 pytań dotyczących aspektów związanych z planowaniem kariery i decyzjami zawodowymi. Wyniki uzyskiwane za pomocą NEO-FFI pozwalają na pełny opis osobowości badanego i ostrożne (ze względu na niewysoką rzetelność niektórych skal) prognozowanie jego możliwości adaptacyjnych do środowiska szkolnego lub

zawodowego (Zawadzki i in., 1998). Ze względu na powszechną dostępność i popularność narzędzia w badaniach psychologicznych jego szczegółowy opis zostanie pominięty. Charakterystyka badanej grupy ze względu na wyniki uzyskane w inwentarzu osobowości NEO-FFI została zaprezentowana na wykresie 1.

Związki zmiennych jakościowych oceniano na podstawie częstości występowania poszczególnych kategorii w tabelach kontyngencji i porównania ich za pomocą testu niezależności χ^2 (χ^2). Dla wszystkich analiz za maksymalne dopuszczalne prawdopodobieństwo popełnienia błędu przyjęto wartość $\alpha = 0,05$. Obliczono dokładne prawdopodobieństwa testowe p dla zastosowanych statystyk. Jako miarę siły związku przyjęto współczynnik lambda Kołmogorowa (λ). Analizy statystyczne wykonano z wykorzystaniem pakietu statystycznego SPSS 17.0 PL.

Wykres 1. Charakterystyka próby ze względu na wyniki NEO-FFI

WYNIKI BADAŃ

Jedną z najważniejszych decyzji, wobec których stoją uczniowie ostatnich klas liceum ogólnokształcącego, jest dokonanie wyboru dotyczącego dalszych planów edukacyjnych lub zawodowych. Z przeprowadzonych badań wynika, iż ponad 41% respondentów deklaruje chęć kontynuowania nauki, ale decyzja o wyborze kierunku studiów nie została jeszcze podjęta. Okazuje się, iż na trzy miesiące

przed egzaminem dojrzałości zaledwie 37,9% uczniów klas maturalnych dokonało wyboru dotyczącego dalszego kształcenia, zaś całkowity brak decyzji ujawniło 17% badanych (tabela 3). Osoby, które decydują się na studia zawodowe (licencjackie), stanowią niespełna 8% badanej populacji. Zaś tych, którzy zdecydowali się na studia na dwóch kierunkach równoległe, było 4%. Niespełna 2% respondentów podjęło decyzję o rozpoczęciu pracy zawodowej. Szczegółowe wyniki zaprezentowano w tabeli 2.

Tabela 2. Plany edukacyjne i zawodowe respondentów

Plany edukacyjne i zawodowe	Częstość	Procent	Procent ważnych	Procent skumulowany
	1	0,9	0,9	0,9
Rozpocząć pracę zawodową	2	1,7	1,7	2,6
Kontynuować naukę na wybranych studiach licencjackich	9	7,8	7,8	10,3
Rozpocząć studia i masz już sprecyzowane plany dotyczące ich kierunku	45	38,8	38,8	49,1
Rozpocząć studia wieczorowe i jednocześnie pracować	2	1,7	1,7	50,9
Podjąć studia na dwóch kierunkach równoległe	5	4,3	4,3	55,2
Rozpocząć studia, ale jeszcze nie wiesz, na jakim kierunku	48	41,4	41,4	96,6
Wyjechać za granicę i tam spróbować szczęścia w pracy	1	0,9	0,9	97,4
Sam jeszcze nie wiesz, co będzie po maturze	3	2,6	2,6	100,0
Ogółem	116	100,0	100,0	

Tabela 3. Wyniki dotyczące wyboru dalszego kształcenia

Wybór kształcenia	Częstość	Procent	Procent ważnych	Procent skumulowany
Tak	44	37,9	37,9	37,9
Raczej tak	52	44,8	44,8	82,8
Raczej nie	14	12,1	12,1	94,8
Nie	6	5,2	5,2	100,0
Ogółem	116	100,0	100,0	

Tabela 4. Cechy osobowości a wybory dotyczące dalszego kształcenia

Cechy osobowości	Wartości współczynnika χ^2			Wartości współczynnika λ		
	Wartość	Df	Istotność asymptotyczna	Wartość	Asymptotyczny błąd standardowy	Istotność przybliżona
Ekstrawersja	28,165	27	0,402	0,021	0,054	0,695
Neurotyczność	20,289	27	0,818	0,054	0,055	0,334
Otwartość	25,880	27	0,525	0,033	0,047	0,490
Ugodowość	20,824	27	0,794	0,042	0,025	0,099
Sumienność	29,405	27	0,342	0,042	0,044	0,344

Analiza uzyskanych danych wskazuje na istnienie związku między wyborami dotyczącymi dalszego kształcenia a cechami osobowości mierzonymi inwentarzem NEO-FFI. Wpływ czynnika osobowościowego na decyzje edukacyjne okazał się istotny w odniesieniu do wszystkich czynników, ale był też znacznie zróżnicowany (tabela 4). Nie potwierdziły się założenia dotyczące związku między takimi cechami, jak sumienność i ekstrawersja a podejmowaniem decyzji dotyczących dalszego kształcenia. Najbardziej sprzyjający podejmowaniu takich decyzji okazał się przeciętny poziom neurotyzmu oraz ugodowości. Związek z czynnikiem ekstrawersji i sumienności okazał się natomiast istotny, ale słaby. Może to sugerować, iż na decyzje dotyczące kierunku dalszego kształcenia istotny wpływ mają przeciętne (właści-

we) przystosowanie emocjonalne oraz pozytywne nastawienie do innych ludzi.

Wyniki badań ankietowych wskazują ponadto, iż opinie rodziców przy tworzeniu planów edukacyjnych uwzględniła 10,3% badanych. Opinie znajomych, którzy już studiują, były ważne dla około 12% respondentów, zaś zdanie tych, którzy znajdują się w podobnej decyzyjnej sytuacji (rówieśnicy), uwzględnione zostało przez 8,6% badanych. Prawie 65% respondentów jako przyczynę wyboru kierunku dalszego kształcenia wskazuje zainteresowania i pasję. Należy również podkreślić, iż ponad 62% badanych w swoich wyborach dotyczących edukacji uwzględniło perspektywę znalezienia pracy po studiach (tabela 5). Nie można wykluczyć, że właśnie ugodowość, jako specyficzny rodzaj nastawienia do innych ludzi, ułatwia taką orien-

Tabela 5. Determinanty wyboru studiów

Rodzaje determinant wyboru studiów	Ważne	Nieistotne
Odległość uczelni od miejsca zamieszkania	22,40%	77,60%
Wynik egzaminu maturalnego	45,70%	54,30%
Liczba kandydatów na miejsce	3,40%	96,60%
Sytuacja finansowa	12,90%	87,10%
Zainteresowania, hobby	64,70%	35,30%
Opinie rodziców/opiekunów	10,30%	89,70%
Opinie znajomych, którzy także wybierali wtedy studia	8,60%	91,40%
Opinie znajomych polecających studia, na których sami byli	11,20%	88,80%
Perspektywa znalezienia pracy po studiach	62,90%	37,10%
Konieczność zdobycia wymaganych uprawnień	12,10%	87,90%
Renoma, pozycja uczelni	36,20%	63,80%

Tabela 6. Cechy osobowości a wybory dotyczące perspektyw zawodowych

Cechy osobowości	Wartości współczynnika χ^2			Wartości współczynnika λ		
	Wartość	Df	Istotność asymptotyczna	Wartość	Asymptotyczny błąd standardowy	Istotność przybliżona
Ekstrawersja	32,773	36	0,623	0,033	0,047	0,490
Neurotyczność	29,475	36	0,771	0,032	0,054	0,563
Otwartość	49,459	36	0,067	0,055	0,054	0,295
Ugodowość	34,374	36	0,546	0,095	0,041	0,026
Sumienność	28,655	36	0,803	0,063	0,054	0,254

tację ukierunkowaną na przyszłość. Renoma i pozycja uczelni na rynku okazały się istotne dla ponad 36% respondentów.

Z kolei analiza planów zawodowych młodzieży pokazuje, że jako sprecyzowane określa je 23,3% badanych. Wachlarz zawodów, które młodzież chce w przyszłości realizować, jest szeroki. Są to wybory indywidualne (ksiądz, tłumacz, aktor, grafik, historyk, menedżer i inne). Zawody powtarzające się w wyborach to prawnik, psycholog i dziennikarz. O ogólnie zakrojonych planach zawodowych mówi 34,5% respondentów. Na brak sprecyzowanych planów zawodowych wskazało 10% osób, prawie 26% waha się, a 6% podjęcie studia niekoniecznie związane z przyszłą pracą. Wynika stąd, że 58% badanych wykazuje ogólne ukierunkowanie swojej zawodowej przyszłości, zaś 42% jeszcze nie sprecyzowało swoich planów. Analiza osobowościowych uwarunkowań decyzji zwią-

zanych z planami zawodowymi pokazuje na silny wpływ takich cech, jak sumienność oraz przeciętny poziom neurotyczności i ekstrawersji (tabela 6). Najślabszy związek odnosi się do otwartości jako czynnika modyfikującego plany zawodowe. Trzeba jednak podkreślić, iż młodzież, mówiąc o planach zawodowych, zarysowuje je na ogólnym, a nie na ściśle sprecyzowanym poziomie.

Wśród czynników warunkujących wybór przyszłego zawodu adolescenti wskazywali najczęściej atrakcyjność finansową (69%) i możliwość realizowania kariery rozumianej jako osiąganie kolejnych etapów w pracy zawodowej (Erikson, 1963; Levinson, 1986) (72,4%). Prestiż zawodu okazał się ważny dla 54,3% badanych, zaś dostępność miejsc pracy uwzględniło w swoich wyborach 53,4% osób (tabela 7).

Analiza uzyskanych wyników wskazuje na to, że brak lub słabe skonkretyzowanie planów

Tabela 7. Determinanty wyborów zawodowych

Rodzaje determinant wyboru zawodu	Znaczenie		
	Bardzo duże/duże	Średnie	Bardzo małe/małe
Atrakcyjność finansowa	69%	21,30%	8,60%
Tradycje rodzinne	5,20%	13,80%	80,20%
Presja rodziny i otoczenia	5,20%	13,80%	79,30%
Prestiż zawodu	54,30%	31,10%	13,80%
Możliwość realizowania kariery	72,40%	23,30%	3,50%
Dostępność miejsc pracy	53,40%	29,30%	15,50%
Koneksje i znajomości	15,50%	38,80%	44,80%
Przypadek/szczęście	22,40%	26,30%	30,50%
Trendy światowe	12,10%	29,30%	57,70%

Tabela 8. Ocena szans i perspektyw zawodowych

Rodzaj oceny	Częstość	Procent	Procent ważnych	Procent skumulowany
Bardzo dobre	24	20,7	20,7	20,7
Zadowolające	56	48,3	48,3	69,0
Niepewne	36	31,0	31,0	100,0
Ogółem	116	100,0	100,0	

edukacyjnych i zawodowych nie rzutuje na optymistyczne widzenie własnych szans i perspektyw. Prawie 50% respondentów oceniło je jako zadowolające, a prawie 21% jako bardzo dobre. Zatem około 70% badanych widzi swoją przyszłość zawodową pozytywnie mimo braku jej precyzyjnego określenia (tabela 8).

Dodatkowo oszacowano doświadczenia młodzieży związane z wykonywaniem dorywczych lub sezonowych prac. Okazało się, iż zaledwie 7,8% badanych miało jakiegokolwiek doświadczenia związane z pracą zarobkową. Przy czym około 18% respondentów uczestniczyło w językowych kursach wakacyjnych. Badani wskazywali je jako kursy podnoszące kwalifikacje.

DYSKUSJA NAD WYNIKAMI

Zaprezentowane wyniki potwierdzają wskazywane przez wielu badaczy tendencje występujące w populacji adolescentów. Potwierdziły się między innymi dane o słabej orientacji adolescentów na rynku pracy oraz o przypadkowym charakterze planów edukacyjnych i zawodowych, nastawieniu raczej na poszukiwanie niż realizację określonego celu. Przypomnieć należy tezę I. Obuchowskiej (2000) zakładającą, iż ogólnie okres dorastania można scharakteryzować jako czas burzliwej aktywności. Oznacza to, że młodzi ludzie poszukują swojego życiowego i zawodowego celu. Może to stanowić wyjaśnienie faktu, iż na trzy miesiące przed egzaminem maturalnym aż 41% respondentów nie zdecydowało jeszcze o wyborze przyszłego kierunku studiów.

Z jednej strony, jak pokazują badania W. Borgena i N. Amundsona (1995, 2010), przypadkowość planów może prowadzić do dezorganizacji funkcjonowania i przeżywania sytuacji stresogennych przez ludzi stojących

u progu życia zawodowego. Z drugiej jednak strony uzyskane wyniki mogą wskazywać na odczuwanie przez młodzież ciężaru odpowiedzialności związanej z podejmowaniem decyzji. Warto zatem podjąć kontynuację zaproponowanych badań, zmierzającą do wyjaśnienia zaobserwowanych prawidłowości.

Na podstawie wyników uzyskanych w badaniach własnych N. Amundson i współpracownicy (1995) wskazują na konieczność szerszego spojrzenia na poradnictwo zawodowe, uwzględniającego potrzeby rozwojowe w kontekście przemian gospodarczych i społecznych. Harry Gelatt (1989) podkreśla, iż młodzi ludzie, opuszczając szkołę średnią, mają na ogół wąski plan działania i często brak im alternatyw, które można wykorzystać w razie niepowodzenia pierwotnego planu. Nie są więc przygotowani do radzenia sobie w sytuacjach krytycznych. Elastyczność w rozwoju kariery wymaga zdolności ustalania celu, ale też umiejętności stawiania czoła problemom. Pomocne w takiej sytuacji są strategie myślenia lateralnego oraz ocena możliwości podejmowania decyzji w warunkach niepewności.

Jeśli badani przez nas adolescenty mają problem z ustaleniem kierunku dalszego kształcenia, może to oznaczać, iż ich strategie działań alternatywnych wiążą się ze składaniem aplikacji na kilka kierunków równocześnie. Takie postępowanie jest jednak nieekonomiczne dla rodziców, ale również niekorzystne dla uczelni. Procedury przyjmowania kandydatów przedłużają się bowiem do okresu powakacyjnego, gdy część osób rezygnuje z danego kierunku, wiedząc, że w wyniku dodatkowego naboru mogą podjąć bardziej atrakcyjne dla siebie studia. Składanie dokumentów na kilku uczelniach można jednak interpretować również jako jeden ze sposobów radzenia sobie z trudną sytuacją niepewności wyborów, bowiem w przypadku

gdy młodzi ludzie nie zostaną przyjęci na „upragniony pierwszy” kierunek, a nie złożyli dokumentów nigdzie indziej – tracą rok i często finansowo obciążają rodziców o rok dłużej.

Prezentowane wyniki badań wskazują, iż mimo braku sprecyzowanych wyborów, dotyczących dalszej edukacji, a także braku sprecyzowanych planów odnośnie do przyszłego zawodu, młodzi ludzie wykazują znaczny optymizm w szacowaniu własnej przyszłości zawodowej. Przypomnijmy, iż zaledwie 39% respondentów na trzy miesiące przez maturą ma sprecyzowane plany dotyczących kierunku dalszego kształcenia, ale optymistycznie perspektywę przyszłości widzi 70% badanych. Na optymistyczne postrzeganie własnych perspektyw zwrócili uwagę w swoich pracach między innymi W. Borgen i B. Hiebert (2006), a w literaturze polskiej Grażyna Katra (2009). Jednak, jak zauważają W. Borgen i N. Amundson (2010), jest to sytuacja, która może prowadzić do przedwczesnych rozczarowań.

Analizując związek osobowości z podejmowanymi przez młodych ludzi decyzjami zawodowymi, John Lounsbury i współpracownicy (2003, 2005) wskazują, że wysoki poziom ekstrawersji oraz otwartości łączy się z optymizmem decyzyjnym, a wysokie wyniki w otwartości na doświadczenie są skorelowane z wysokim poziomem stymulacji poznawczej, która z kolei może prowadzić do wyższego poziomu umiejętności społecznych. W naszych badaniach sprzyjające podejmowaniu decyzji edukacyjnych okazały się ugodowość oraz przeciętny poziom neurotyzmu, zaś w przypadku decyzji zawodowych – sumienność oraz przeciętne natężenie neurotyzmu i ekstrawersji. Należy jednak pamiętać, że ani osobowość, ani zdolności decyzyjne nie są w tym burzliwym okresie w pełni ukształtowane i ustabilizowane (Arnett, 1999; Byrnes, 2001; McCrae i in., 2002).

W prowadzonych przez nas badaniach czynnikami najbardziej sprzyjającymi optymistycznemu patrzeniu w przyszłość okazały się, w przypadku planów edukacyjnych, przeciętny poziom neurotyczności oraz ugodowości, zaś w przypadku planów zawodowych, oprócz przeciętnej neurotyczności, także ekstrawersja i sumienność. Zgodnie z założeniami koncepcji

Robert McCrae i Paula Costy (1996), przeciętna neurotyczność sprzyja zrównoważeniu, stabilności samooceny, adaptacji do nowych warunków; ułatwia radzenie sobie ze stresem, zmniejsza podatność na doświadczanie lęku, agresji, depresji, korzystnie wpływając na przekonania, nastawienie i działania w relacjach społecznych. Z kolei przeciętna ugodowość wyraża się realnym zaufaniem oraz asertywną życzliwością w stosunku do innych. Sumienność sprzyja zaś podejmowaniu odpowiedzialnych decyzji, umożliwia w miarę konsekwentne dążenie do celu, rozagę w planowaniu i podejmowaniu nowych zadań.

Zaprezentowane wyniki wskazują zatem, iż badani przez nas adolescenty dysponują potencjałem, który może sprzyjać właściwemu konstruowaniu planów edukacyjnych i zawodowych. Wyrażany przez nich optymizm jest czynnikiem ułatwiającym aktywną eksplorację otoczenia, ocenę panujących warunków i adekwatną ocenę własnych możliwości. Konieczne jest jednak zapewnienie młodym, niedoświadczonym jeszcze ludziom warunków, które sprzyjałyby właściwemu pożytkowaniu posiadanego potencjału rozwojowego. Należy również zwrócić uwagę, że badana przez nas młodzież nie miała na ogół doświadczeń związanych z pracą. Przypomnijmy, iż zaledwie 7,8% deklarowało podejmowanie prac zarobkowych, podczas gdy w Ameryce, Australii czy Europie Zachodniej liczba osób podejmujących taką aktywność stale wzrasta. W Australii odsetek młodzieży podejmującej aktywność zarobkową w roku 1995 wynosił 35%, zaś w roku 2000 – 42% (Australian Bureau of Statistics, 2002). Podobne tendencje odnotowuje się w krajach Europy Zachodniej, gdzie odsetek uczniów podejmujących dorywczą aktywność zarobkową jest szacowany na ponad 50% (Loughlin, Barling, 2001). Badania pokazują, że wcześnie doświadczenia związane z pracą umożliwiają młodym ludziom, oprócz oczywistego zdobywania doświadczeń przed wejściem na stałe na rynek pracy (Bachman, Schulenberg, 1993; Lucas, Lammont, 1998), kształtowanie umiejętności interpersonalnych i społecznych (Chaplin, Hannaway, 1996) oraz kształtowanie postaw ekonomicznych, biznesowych i umiejętności

konsumenckich (Curtis, Lewis, 2001). Są to doświadczenia doceniane przez pracodawców na docelowych rynkach pracy (McKechnie, Hobbs, Lindsay, 1999). Tym bardziej niepokojąca jest pasywność młodzieży zaobserwowana w prezentowanych przez nas badaniach. Brak właściwych doświadczeń może bowiem sprzyjać kształtowaniu zachowań patologicznych (zjawisko galerianek, przestępczość wśród młodzieży – Kowalczyk-Jamnicka, 1998; Pospiszyl, 2008). Nasuwa się w tym miejscu uwaga o szczególnej roli rodziców, którzy nie powinni w stosunku do młodzieży przejawiać nadopiekuńczości, lecz wspierać jej wybory, ukierunkowując na samodzielność i odpowiedzialność związaną z podejmowaniem prac sezonowych (Borgen, Amundson, 2010).

Okres dorastania jest, ze względu na przemiany fizyczne, fizjologiczne i psychologiczne, czasem przeżywania silnych stresów. Jak podkreślano wyżej, radzeniu sobie z tą sytuacją sprzyjają zarówno wsparcie ze strony najbliższych, jak i własne doświadczenia związane z planowaniem, działaniami organizacyjnymi

oraz relacjami interpersonalnymi. Wczesne podejmowanie doraźnej aktywności związanej z pracą sprzyja umacnianiu takich doświadczeń i w konsekwencji minimalizuje stresy związane z wchodzeniem we właściwą aktywność zawodową (Borgen, Amundson, 2010; Mortimer i in., 1996).

Przedstawione analizy skłaniają do wniosku, że pomocne w planowaniu kariery edukacyjnej i zawodowej młodzieży mogą się okazać programy pomostowe, sprzyjające stopniowemu wchodzeniu na rynek pracy. Ważną rolę odgrywa tu doradztwo ukierunkowane nie tylko na udzielanie pomocy związanej z podejmowaniem stałej pracy i określaniem docelowych preferencji, ale również na aktywizację do podejmowania prac doraźnych. Programy wchodzenia na rynek pracy mogą odgrywać ważną rolę także w łagodzeniu trudności transformacji. Umożliwiają bowiem bieżący dostęp do informacji na temat tendencji rynkowych oraz programów edukacyjnych sprzyjających planowaniu kariery. Uczą również oceny przydatności posiadanych informacji.

BIBLIOGRAFIA

- Amundson N.E., Borgen W.A., Iaquina M., Butterfield L.D., Koert E. (2010), Career Decisions from the Decider's Perspective. *The Career Development Quarterly*, 58(4), 336–351.
- Amundson N.E., Borgen W.A., Tench E. (1995), Personality and Intelligence in Career Education and Vocational Guidance Counseling [w:] D.H. Saklofske, M. Zeidner (ed.). *International Handbook of Personality and Intelligence*, 603–621. New York: Plenum Press.
- Arnett J.J. (1999), Adolescent Storm and Stress, Reconsidered. *American Psychologist*, 54, 317–326.
- Australian Bureau of Statistics (2002), Year Book Australia: Education and Training-behaviours. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 74, 543–570.
- Bachman J.G., Schulenberg J. (1993), How Part-time Work Intensity Relates to Drug Use, Problem Behavior, Time Use, and Satisfaction among High School Seniors: Are These Consequences or Merely Correlates? *Developmental Psychology*, 29, 220–235.
- Borgen W.A., Amundson, N.E. (1995), *Models of Adolescent Transition*. ERIC Clearinghouse on Counseling and Student Services (ERIC/CASS). ERIC Digest. Retrieved 1998, <http://npin.org/library/1998/n00008/n00008.html>, pobrano 10.05.2010.
- Borgen W.A., Amundson N.E. (2010), *Models of Adolescent Transition*, <http://ceep.crc.uiuc.edu/pubs/ivpa-guide/appendix/borgen-transition.pdf>, pobrano 10.05.2010.
- Borgen W.A., Hiebert B. (2006), Career Guidance and Counselling for Youth: What Adolescents and Young Adults are Telling Us. *International Journal Advancement of Counselling*, 28 (4), 389–400.
- Brown D. (2002), The Role of Work and Cultural Values in Occupational Choice, Satisfaction, and Success: a Theoretical Statement. *Journal of Counseling and Development*, 80 (1), 48–56.

- Byrnes J.P. (2001), *Minds, Brains, and Education: Understanding the Psychological and Educational Relevance of Neuroscientific Research*. New York: Guilford.
- Chaplin D., Hannaway J. (1996), *High School Employment: Meaningful Connections for At-risk Youth*. Washington: Urban Institute.
- Curtis S., Lewis R. (2001), A Coincidence of Needs? Employers and Full-time Students. *Employee Relations*, 23(1), 38–54.
- Czerka E. (2007), *Rodzinne uwarunkowania odraczania dorosłości u młodych mężczyzn*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Czerwińska-Jasiewicz M. (1997), *Decyzje młodzieży dotyczące własnej przyszłości – uwarunkowania psychospołeczne*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Wydziału Psychologii UW.
- Czerwińska-Jasiewicz M. (2005), *Rozwój psychiczny młodzieży a jej koncepcje dotyczące własnego życia*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Erikson E. H. (1963), *Youth, Change, and Challenge*. New York: Basic Books.
- Erikson E.H. (1968), *Identity, Youth, and Crisis*. New York: Norton.
- Galas B. (2003), Orientacja społeczna młodzieży w warunkach nowego ładu społecznego [w:] B. Idzikowski, E. Narkiewicz-Niedbałec, M. Zielińska, E. Papiór (red.), *Młodzież polska w nowym ładzie społecznym*, 163–173. Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski.
- Gelatt H.B. (1989), Positive Uncertainty: A New Decision Making Framework for Counseling. *Journal of Counseling Psychology*, 36, 252–256.
- Gurycka A. (1991), *Światopogląd młodzieży*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych.
- Hirschi A. (2008), Personality Complexes in Adolescence: Traits, Interests, Work Values, and Self-evaluations. *Personality and Individual Differences*, 45 (8), 716–721.
- Jawłowska A., Gotowski B. (1977), *Młodzież w procesie przemian*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Judd Ch. M., Krosnick J.A. (1982), Attitude Centrality, Organisation and Measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, 436–447.
- Kail R.V., Cavanaugh J.C. (2000), *Human Development: A Lifespan View*. Belmont: Wadsworth.
- Kanfer R., Wanberg C., Kantrowitz T. (2001), Job Search and Employment: A Personality-motivational Analysis and Review. *Journal of Applied Psychology*, 86, 837–855.
- Katra G. (2009), Rozwój myślenia u osób dorastających a wybrane przejawy aktywności prospektywnej. *Psychologia Rozwojowa* 14, 3, 65–76.
- Keating D.P. (1990), Adolescent Thinking [w:] S.S. Feldman, G.R. Elliott (ed.), *At the Threshold: The Developing Adolescent*, 54–89. Cambridge: Harvard University Press.
- Kowalczyk-Jamnicka M. (1998), Charakterystyka współczesnej prostytucji [w:] B. Urban (red.), *Problemy współczesnej patologii społecznej*, 177–182. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Levinson D.J. (1978), *The Seasons of a Man's Life*. New York: Ballantine.
- Levinson D.J. (1986), A Conception of Adult Development. *American Psychologist*, 41(1), 3–13.
- Levinson D.J. (1990), A Theory of Live Structure Development in Adulthood [w:] N.C. Alexander, E.J. Langer (ed.), *Higher Stages of Human Development*, 35–54. New York: Oxford University Press.
- Liberska H. (2004), *Perspektywy temporalne młodzieży. Wybrane uwarunkowania*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Lipset S.M. (1995), *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*. Warszawa: PWN.
- Loughlin C., Barling J. (2001), Young Workers' Work Values, Attitudes, and Behaviours. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 74, 543–570.
- Lounsbury J.W., Sundstrom E., Loveland J.L., Gibson L.W. (2003), Broad Versus Narrow Personality Traits in Predicting Academic Performance of Adolescents. *Learning and Individual Differences*, 14, 65–75.
- Lounsbury J.W., Welsh D.P., Gibson L.W., Sundstrom E. (2005), Broad and Narrow Personality Traits in Relation to Cognitive Ability in Adolescents. *Personality and Individual Differences*, 38, 1009–1019.
- Lucas R., Lammont N. (1998), Combining Work and Study: An Empirical Study of Full-time Students in School, College and University. *Journal of Education and Work*, 11(1), 41–56.

- McCrae R.R., Costa P.T. Jr. (1996), Toward a New Generation of Personality Theories: Theoretical Contexts for the Five-factor Model [w:] J.S. Wiggins (ed.), *The Five-factor Model of Personality: Theoretical Perspectives*, 51–87. New York: Guilford.
- McCrae R.R., Costa P.T. Jr., Terraciano A., Parker W.D., Mills C.J., De Fruyt F., Mervielde I. (2002), Personality Trait Development from Age 12 to Age 18: Longitudinal, Cross-sectional, and Cross-cultural Analyses. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 1456–1468.
- McKechnie J., Hobbs S., Lindsay S. (1999), The Nature and Extent of Student Employment at the University of Paisley [w:] P. Kelly (ed.), *Working in Two Worlds: Students and Part-time Work*, 28–62. Glasgow: Scottish Low Pay Unit.
- Mortimer J., Finch M., Ryu S., Shanahan M., Call K. (1996), Effects of Work Intensity on Adolescent Mental Health, Achievement, and Behavioral Adjustment. *Child Development*, 67, 1243–1261.
- Obuchowska I. (1982), Psychologiczne aspekty dojrzewania [w:] A. Jaczewski, B. Woynarowska (red.), *Dojrzewanie*, 131–206. Warszawa: WSiP.
- Obuchowska I. (1996), *Drogi dorastania*. Warszawa: WSiP.
- Obuchowska I. (2000), Adolescencja [w:] J. Trempała, B. Harwas-Napierała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 2, 163–202. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Overmeier J.B., Seligmann M.E.P. (1967), Effects of Inescapable Shock upon Subsequent Escape and Avoidance Responding. *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 63, 28–33.
- Paszowska-Rogacz A. (2003), *Psychologiczne podstawy wyboru zawodu. Przegląd koncepcji teoretycznych*. Warszawa: KOWEŻiU.
- Piaget J. (1966), *Studia z psychologii dziecka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Plassman H., O'Doherty J., Rangel A. (2007), Orbitofrontal Cortex Encodes Willingness to Pay in Everyday Economic Transaction. *The Journal of Neuroscience*, 27, 9984–9988.
- Pospiszyl I. (2008), *Patologie społeczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sobańska J. (1965), Problemy wzajemnych stosunków między młodzieżą a rodzicami. *Psychologia Wychowawcza*, 3, 225–245.
- Super D.E. (1957), *The Psychology of Careers*. New York: Harper and Row.
- Super D.E. (1963), *Career Development: Essays in Vocational Development*. New York: College Entrance Examination Board.
- Super D.E. (1990), A Life-span, Life-space Approach to Career Development [w:] D. Brown, L. Brooks (ed.), *Career Choice and Development*, 196–261. San Francisco: Jossey-Bass.
- Super D.E., Savickas M.L., Super C.M. (1996), A Life-span, Life-space Approach to Careers [w:] D. Brown, L. Brooks (red.), *Career Choice and Development: Applying Contemporary Theories to Practice*, 121–178. San Francisco: Jossey-Bass.
- Szuman S., Pieter J., Weryński H. (1933), *Psychologia światopoglądu młodzieży*. Lwów – Warszawa: Naukowe Wydawnictwo Pedagogiczne.
- Tyszcza T. (1997), *Psychologia zachowań ekonomicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tyszkowa M. (1977), *Aktywność i działalność dzieci i młodzieży*. Warszawa: WSiP.
- Webber R.A. (1990), *Zasady zarządzania organizacjami*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Wright J.D., Carr R. (1995), *Effects of High School Work Experience a Decade Later: Evidence from the National Longitudinal Survey*. Washington, DC: Employment Policies Institute.
- WUP (2008), *Ranking szkół wyższych według poziomu bezrobocia absolwentów (rok akademicki 2006/2007)*. Lublin: Wojewódzki Urząd Pracy w Lublinie, Wydział Badań i Analiz, s. 3.
- Zawadzki B., Strelau J., Szczepaniak P., Śliwińska M. (1998), *Inwentarz osobowości NEO-FFI Costy i McCrae*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.